

A portrait of Willem de Zwijger, a Dutch politician, wearing a dark cap and a large white ruff collar. The background is dark with green and gold drapery.

DE VRESELIJKE DOOD VAN WILLEM DE ZWIJGER

De eerste politieke moord in een lange rij van spraakmakende aanslagen met een handvuurwapen

Lisa Jardine

DE VRESELIJKE DOOD VAN WILLEM DE ZWIJGER

Lisa Jardine

De vreselijke dood van Willem de Zwijger

*De eerste politieke moord in een
lange rij van spraakmakende aanslagen
met een handvuurwapen*

Omniboek

© 2015, Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Oorspronkelijke titel [XXX]
Oorspronkelijke uitgever HarperCollinsPublishers, Londen
Copyright © [XXX]
Vertaling Arnout van Cruyningen
Copyright Nederlandse vertaling © 2015 Uitgeverij Omniboek
Omslagontwerp Garage BNO
Typografie en zetwerk GBU grafisch compleet

ISBN 978 94 0190 383 7
ISBN e-book 978 94 0190 384 4
NUR 680

Alle rechten voorbehouden

Politiek in een literair werk is als een pistoolschot midden in een concert: iets grofs dat je evenwel onmogelijk kunt negeren. We gaan zeer duistere zaken bespreken.

Stendhal, *La Chartreuse de Parme*¹

Recensies

Inhoud

Woord vooraf	9
--------------------	---

Woord vooraf

Toen prins Willem van Oranje in 1584 in de hal van zijn residentie te Delft werd neergeschoten, bracht zijn dood de protestantse zaak in de Lage Landen aan het wankelen. Zonder hun charismatische leider leken de Nederlandse tegenstanders van de rooms-katholieke bezettingsmacht van Filips II van Spanje gedoemd om voorgoed onder de heerschappij van de Habsburgs te worden gebracht.

De Nederlandse protestanten wisten hun verzet tegen de Habsburgs echter vol te houden, en slaagden er uiteindelijk in een onafhankelijke republiek te vestigen. Maar de moord op Willem van Oranje met een klein, verborgen, zelf ontstekend handvuurwapen had wel blijvende gevolgen in heel Europa. Willem was al sinds vele jaren een vogelvrij man geweest, met een rooms-katholieke prijs op zijn hoofd. Aan iedereen die hem uit de weg kon ruimen waren eerbewijzen en rijkdommen beloofd. Ondanks uitgebreide veiligheidsmaatregelen was een eenzame moordenaar, gewapend met een verborgen pistool, toch in staat in Willems 'stalen ring' door te dringen en hem van dichtbij neer te schieten in zijn eigen verblijfplaats. Daarna zou geen enkele vorst zich nog veilig wanen, en overheden door heel Europa ontwierpen wetten in een poging kleine handvuurwapens volledig te verbieden, of althans het gebruik daarvan aan banden te leggen in de buurt van prominente politieke gezagsdragers of staatshoofden.

De moord op Willem van Oranje markeerde zodoende het moment waarop nieuwe technologie het leven van publieke figuren binnendrong en hun voortdurende kwetsbaarheid voor geweldadige aanvallen nog eens benadrukte. Deze gebeurtenis was een van die mijlpalen in de geschiedenis – een piketpaal, een keerpunt, een incident van doorslaggevende betekenis, een richting- en lichtgevende laserstraal vanuit het verleden naar de toekomst – waarvan ons begrip van het verleden afhankelijk is. Het relaas van Lisa Jardine belicht de buitengewone manier waarop gebeurtenissen op beslissende momenten in de geschiedenis het vervolg voorgoed beïnvloeden.

De vreselijke dood van Willem de Zwijger (oorspronkelijke titel: *The Awful End of Prince William the Silent*) is het tweede boek in de reeks ‘Making History’, een serie beknopte publicaties onder redactie van Amanda Foreman en Lisa Jardine. In elk boek in deze reeks komt een moment aan de orde waarop een of meer gebeurtenissen de loop van de geschiedenis blijvend beïnvloedden. Dergelijke momenten zijn uiterst verschillend van karakter en variëren van de onverwachte afloop van een veldslag tot een belangrijke ontdekking; van een lukrake beslissing in een crisissituatie tot een doordacht programma om de wereld te veranderen. Elk deel van ‘Making History’ zal de lezer prikkelen en laten nadenken over de verhouding van Europa en Amerika tot hun verleden, en over de voornaamste personen en gebeurtenissen die de historische ontwikkelingen hebben vormgegeven.

Amanda Foreman

Lisa Jardine

Dankbetuiging

Het idee voor dit boek is te danken aan gesprekken met twee uitmuntende jonge deskundigen in de geschiedenis der nieuwere tijden. Als onderdeel van haar doctoraalstudie in de Geschiedenis van Design, die het Victoria & Albert Museum en het Royal College of Art gezamenlijk verzorgen, heeft mijn dochter Rachel Jardine het Belchamp-pistool (dat tentoongesteld is in de Britse galerijen in het Victoria & Albert Museum) gekozen als haar 'design-voorwerp' voor een scriptie in het kader van de cursus 'Decoratieve kunst en cultuur van de Renaissance 1400 tot 1650'. Dat was de eerste keer dat ik een gedachte wijdde aan de technische en esthetische schoonheid van het vroegmoderne handvuurwapen, of de blijvende invloed daarvan op de geschiedenis overwoog. En ik complimenteer haar dan ook met haar deskundigheid en met de door haar overgebrachte passie voor haar onderwerp. Onder mijn supervisie schreef dr. Robyn Adams tijdens de opleiding Engels en Drama aan het Queen Mary College van de Universiteit van Londen haar proefschrift over William Herle, een inlichtingenofficier ten tijde van koningin Elisabeth I, getiteld '*Both Diligent and Secret: The Intelligence Letters of William Herle* (Universiteit van Londen, 2004). Tijdens het lezen van haar nauwgezette transcripties van de bijna vierhonderd brieven van Herle die bewaard worden in de nationale archieven, stuitte ik voor het eerst op zijn levendige verslagen van de twee voornaamste aanslagen op het leven van

Willem de Zwijger. Rachel en Robyn hebben mij beiden in belangrijke mate geholpen bij het ontwikkelen van mijn eigen ideeën over de moord op Willem, en ik zeg hun beiden dank.

Mijn collega's bij het Arts & Humanities Research Board Centre for Editing Lives and Letters hebben gezorgd voor de ideale omgeving om over het verleden na te denken en te schrijven, op basis van de bewaard gebleven archieven. Ik koester hun intellectuele vriendschap en beschouw het als een buitengewoon voorrecht dat ik hun leiding mag geven. De decaan en de vicedecaan van de faculteit Letteren en iedereen van het Queen Mary College aan de Universiteit van Londen hebben mijn onderzoek, als altijd, op alle mogelijke manieren geholpen en gesteund. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan professor Morag Shiach, hoofd van de opleiding Engels en Drama, niet alleen een gewaardeerde collega maar tevens een geliefde vriend.

Aan mijn familie heb ik, zoals altijd, onnoemelijk veel te danken.

Lisa Jardine

Inleiding

Historische voorvallen

*Wilhelmus van Nassouwe
ben ik van Duitsen bloed,
den vaderland getrouwe
blijf ik tot in den dood.
Een Prinse van Oranje
ben ik, vrij, onverveerd,
den Koning van Hispanje
heb ik altijd geëerd.*

(Eerste couplet van het *Wilhelmus*)²

VANAF DE ZESTIENDE EEUW tot op de dag van vandaag is de Nederlandse geschiedenis vergeven van herinneringen aan heldendaden van het huis van Oranje. Het Nederlandse voetbalelftal draagt altijd oranjeaccenten, terwijl de aanhang zich met de kleuren van de Prins van Oranje tooit in alle mogelijke varianten, van sjaals tot geschminkte gezichten. Het nationale volkslied viert de moed van een ‘Prinse van Oranje, vrij, onverveerd’, die bereid is zich te verzetten tegen de tirannie van de koning van Spanje en zijn bezettingsmacht, in verzen die in hun vurige vaderlandsliefde slechts onderdoen voor de Franse *Marseillaise*. (De Lage Landen hebben in de loop der eeuwen vele bezettingen moeten ondergaan.)

Ook buiten de grenzen van de Nederlanden zijn oranjege-

kleurde herinneringen te vinden aan de bestendige invloed van een reeks vorsten die aan het hoofd stonden van de Oranjedynastie. Jaarlijks in de maand juli marcheren ‘Oranjemannen’ in Noord-Ierland, uitgedost in oranje, om de overwinning van een protestantse koning uit het huis van Oranje op een rooms-katholieke koning uit het huis Stuart te gedenken en te vieren.³ Evenzo herinneren de oranje/zwarte insignes van de Universiteit van Princeton in de Verenigde Staten aan het feit dat de stichter een Nederlander was, uit het huis Oranje-Nassau.⁴

Het enige lid van de Oranjedynastie in de Nederlanden die een prominente plaats krijgt in Engelstalige geschiedenisboeken is Willem III (1650-1702), die in 1689 met zijn vrouw Maria II Stuart de Engelse troon besteeg. Daarmee nam hij de plaats in van zijn rooms-katholieke schoonvader, koning Jacobus II, die gedwongen was tot troonsafstand na de zogenoemde ‘Glorieuze Omwenteling’ in het jaar daarvoor. Toch speelden het leven en de publieke daden van de overgrootvader van Willem III, Willem I van Oranje (1533-1584) – die van tijdgenoten de bijnaam Willem de Zwijger kreeg (omdat hij gewoonlijk niet het achterste van zijn tong liet zien) en de man die in het Nederlandse volkslied geprezen wordt voor zijn moed in de strijd tegen buitenlandse onderdrukkers – een voorname historische rol in het bewind van zijn koninklijke buurvrouw, koningin Elisabeth I van Engeland, en waren ze van blijvende invloed op Europese staatsaangelegenheden. De wijze waarop Willem in 1584 vermoord werd, veroorzaakte paniek aan het Engelse hof en verontrustte protestantse regeringen in heel Europa. De moord had het besluit tot gevolg om in 1585 Engelse troepen in te zetten op het Europese vasteland tegen de Spaanse troepen van Filips II – een optie die koningin Elisabeth met karak-

teristische vasthoudendheid bijna twintig regeringsjaren lang had vermeden, en een besluit dat rechtstreeks leidde tot de uitzending in 1588 van de Spaanse Armada tegen Engeland.

Dit is het verhaal van de moord op Willem de Zwijger. Afgezien van de schokgolven die deze gebeurtenis teweegbracht op het Europese politieke toneel, was dit de eerste moordaanslag op een Europese hoogwaardigheidsbekleder waarbij gebruik werd gemaakt van een nieuw wapen. Het technisch verfijnde radslotpistool was het eerste handzame pistool dat op voorhand kon worden geladen en in staat van gereedheid gebracht, vervolgens verborgen onder de kleding van de gebruiker en gehanteerd en afgeschoten met één hand, in een enkele, onverwachte beweging. De moord op Willem van Oranje was de eerste in een lange rij van spraakmakende aanslagen met handwapens op politieke gezagsdragers, tot in onze eigen tijd. Hiertoe behoren de moordaanslag op Abraham Lincoln tijdens een bezoek aan de schouwburg en de moord op aartshertog Franz Ferdinand in Sarajevo die de Eerste Wereldoorlog in gang zette. Als gewelddadige ingreep van een enkeling met een geweer, met de bedoeling korte metten te maken met een politieke partij of beweging en een natie op haar grondvesten te doen schudden, was de moord op Willem van Oranje een voorafschaduwning van de aanslagen op Martin Luther King, John F. Kennedy en Robert Kennedy in de jaren zestig van de twintigste eeuw. De Engelse metafoor die stelt dat zo'n daad gewichtige gebeurtenissen op het wereldtoneel 'triggert', is ontleend aan het overhalen van de trekker (*trigger*), de onverhoedse en onomkeerbare handeling die het schieten met een van tevoren geladen pistool is.⁵

In de tweede helft van de zestiende eeuw deden zich tal van sensationele met geweren gepleegde misdaden voor. Militaire

strategen mogen pistolen hebben beschouwd als onbetrouwbare nieuwlichterij, omdat zij twijfelden aan hun tactische betrouwbaarheid als oorlogstuig en zij geen vertrouwen hadden in de uiterst beweeglijke lichte cavaleristen, die er gebruik van maakten. Bij burgers met snode plannen sloegen ze echter onmiddellijk aan. In februari 1563 werd Frans, hertog van Guise, tijdens de jacht gedood door een met een pistool gewapende hugenoot te paard. In 1566 werd een pistool gehouden tegen de buik van de Schotse koningin Maria, terwijl in de belendende kamer moordenaars haar secretaris Rizzio doodstaken. Naar verluidt was het een pistoolschot dat de Franse koningin-moeder Catharina de' Medici liet geloven dat er een aanslag op de rooms-katholieke factie gaande was, en daarmee de reeks gebeurtenissen in gang zette die leidde tot de beruchte Bartholomeusnacht in 1572, waarin een groot aantal Franse hugenoten werd afgeslacht.

Godsdienstige twisten vormden vaak een motief voor gewaagde pogingen om politieke sleutelfiguren met een pistool uit de weg te ruimen in de vroegmoderne tijd. De interne kloof die de leerstellige tegenstellingen tussen katholieken en protestanten veroorzaakten, leidde tot een burgeroorlog in Frankrijk, politieke versnippering en gewelddadige confrontaties in de Lage Landen, en voortwoekerend politiek wantrouwen in Engeland. Een broer kon zijn broer verraden, of de ene buur kon de geheime godsdienstige praktijken van de andere buur onthullen. Het nieuwe handvuurwapen paste perfect bij deze tijd – een verstopte bron van zekerheid die de drager voorzag van een paraat verdedigingsmiddel, of in de handen van een tot dan toe onopgemerkte vijand een werktuig dat een plotselinge, gewelddadige dood bezorgde.

In een Europa dat bezaaid was met personen die inlichtingen

verzamelden ten behoeve van de rooms-katholieke of de protestantse zaak (en de regeringen die de een of andere godsdienstige groepering steunden), was bijna elk hof en elke grote hofhouding geïnfiltreerd door iemand die heimelijk in dienst stond van een vijandelijke groepering om ter plaatse te spioneren en inlichtingen te verzamelen. Sommigen van deze figuren waren dubbelagenten die om het even welke groepering steunden die op dat moment de politieke overhand had. De uiteindelijke moordenaar van Willem van Oranje werd door Willems hofhouding gehouden voor een loyale protestant en werd gerekruteerd als agent om ten behoeve van de protestantse Hollanders te spioneren in het Spaanse kamp. In werkelijkheid was hij een geheim agent van Filips II, een overtuigd katholiek, die onder valse voorwendsels was doorgedrongen tot in het hart van de entourage van de Prins van Oranje. Zijn absolute trouw aan de zaak van Habsburg en het rooms-katholicisme in de Nederlanden werden pas onthuld tijdens zijn verhoren na de moord. Toen en nu, en een maar al te sterke gelijkenis vertonend met de plegers van zelfmoordaanslagen in de eenentwintigste eeuw, maakte een vurige toewijding aan zijn geloof de moordenaar vastberaden een wandaad te begaan in omstandigheden die het onwaarschijnlijk maakten dat hij de onderneming zelf zou overleven.

In de zestiende eeuw werd het handvuurwapen – snel, handig en efficiënt – ook het middel waaraan leden van de elite die de hand aan zichzelf wilden slaan de voorkeur gaven. In 1585 pleegde Henry Percy, graaf van Northumberland, zelfmoord in de Londense Tower met een handvuurwapen dat – net als het pistool dat Willem van Oranje doodde – geladen was met drie kogels in een enkele kamer. Doordat men niet kon geloven dat het één keer

overhalen van de trekker zo'n drievoudige slachting kon aanrichten, dachten velen dat het bij de dood van Northumberland om moord ging in plaats van om zelfmoord. Aangenomen werd dat de schoten die een einde aan zijn leven maakten, waren gelost door drie afzonderlijke moordenaars.

De moordaanslag op Willem van Oranje hield de Europese vorsten sterk bezig en vormde een schrikbeeld voor degenen die verantwoordelijk waren voor hun veiligheid. De aanslag onderstreepte dat het onmogelijk was een vastberaden indringer, gewapend met een dodelijk, verborgen wapen, te weerhouden van het binnendringen van zelfs de best beveiligde koninklijke verblijfplaatsen. Niet geheel ten onrechte geloofden de mannen die de Prins van Oranje probeerden te beschermen dat het nieuwe oorlogstuig (geweren, explosieven en krachtig vergif) een uiteindelijk succesvolle aanslag op zijn leven onvermijdelijk maakte. De aanval van Balthasar Gérard (Balthasar Gerards) in 1584 was praktisch een imitatie van een eerdere – mislukte – aanslag op Willems leven, die twee jaar tevoren ook in de privévertrekken van de prins door een ogenschijnlijk vertrouwde persoon uit zijn omgeving was gepleegd.

Het handzame pistool werd een symbool van het volstrekte onvermogen een vorst te beveiligen. In een vergeefse poging te voorkomen dat dodelijke werktuigen in de nabijheid van de koningin konden worden gesmokkeld, vaardigde de Engelse regering een wet uit die het iedereen verbood een weggeborgen handvuurwapen te dragen of ermee te schieten binnen een straal van twee mijl rond een koninklijk paleis. En in de atmosfeer van hysterische achterdocht en angst die de persoon van Elisabeth I omringde, toen de Spanjaarden na het verscheiden van Oranje

probeerden hun greep op de Nederlandse kust aan de Noordzee te versterken, werd van verschillende veronderstelde samenzweringen in een lange rij beweerd dat gedurfde aanslagen op het leven van Elisabeth met een pistool er deel van uitmaakten.

Stamboom

1.

Hoe er een prijs op het
hoofd van de Prins van Oranje
kwam te staan

DE WORDING VAN EEN DYNASTIE

DE PROTESTANTSE PRINS die in juli 1584 ten prooi viel aan drie kogels van een rooms-katholieke moordenaar leek niet vanaf zijn geboorte voorbestemd om leiding te geven aan een natie. Toen Willem van Nassau in 1533 geboren werd in Slot Dillenburg in het Duitse Nassau kon niemand zich indenken dat hij eens de grootste nationale held in de Nederlanden zou worden, de pater patriae, de 'vader' van zijn tweede vaderland, die tot op de dag van vandaag gevierd wordt in de meeslepende verzen van het Nederlandse volkslied.⁶ Als oudste zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg, en als Duitser, erfde Willem van zijn vader de betrekkelijk bescheiden titel van graaf van Nassau. Maar in 1544 sneuvelde zijn oom René van Chalon, erfelijk heerser van het kleine, onafhankelijke prinsdom Orange in Zuid-Frankrijk, op het slagveld, zonder wettige nakomelingen. Orange viel onder het oppergezag van het huis Habsburg. Na gevoelige onderhandelingen tussen de Habsburgse keizer Karel V (van wiens rijk Orange uiteindelijk deel uitmaakte) en Willems vader, erfde de elf jaar oude Willem onverwachts de titels van de Chalons. Hij werd onmiddellijk weggehaald uit het ouderlijk huis en naar het oude kasteel van de Nassaus te Breda in de Lage Landen gestuurd. Van daaruit kon hij gemakkelijk worden geïntroduceerd aan het hof van Karel V in Brussel en Antwerpen, om te worden opgevoed op een manier die paste bij een heerser over Habsburgse gebieden.

De plotselinge verheffing van Willem op zo'n ontvankelijke leeftijd liet voorgoed haar sporen na. Zijn leven lang gold hij een

behoedzaam handelend en gelijkmatig man – of, volgens zijn vijanden, als iemand die zich niet in de kaart liet kijken en nooit het achterste van zijn tong liet zien. Op het publieke toneel liet hij een combinatie zien van humaniteit, ernst en zelfbeheersing, die voortvloeide uit zijn vroege, bescheiden opvoeding [in Nassau]. Dit paarde hij aan het schijnbaar moeiteloos kunnen opereren te midden van de pracht van hoofs Europees protocol en de procedurele finesses van diplomatie en machtspolitiek. Zijn aanzienlijke talenten als bemiddelaar berustten op de ontspannen vertrouwdeheid met de vormen en gebruiken van internationale machtsverhoudingen, die hij zich gedurende zijn tijd aan het hof van Karel V eigen had gemaakt. In de loop van de Nederlandse Opstand bleken dit steeds opnieuw de vaardigheden die nodig waren om zeer uiteenlopende groeperingen over te halen tot een politiek bondgenootschap, om door onderhandelingen verloren terrein terug te winnen, om tijd te winnen of een noodzakelijke wapenstilstand te bewerkstelligen, in de onzekere strijd waarin Willem – hoogstwaarschijnlijk tegen beter weten in – verwickeld raakte en die de laatste twintig jaar van zijn leven in beslag nam.

Terwijl Willem van Oranje niet de meest voor de hand liggende kandidaat was voor het politieke leiderschap in de Noordelijke Nederlanden, was hij al evenmin een vanzelfsprekende keus als belangrijke voorvechter van de protestantse zaak in Europa. Hoewel zijn familie de hervormde leer aanhing, was hij zelf beslist niet iemand die van jongs af als vaste aanhanger van enige protestantse denominatie kon gelden. Een belangrijk gevolg van de omstandigheden in zijn jeugd vormde de complexe houding van Willem ten opzichte van de godsdienstige geschillen van die tijd. Tijdens het leven van zijn vader bewoog het huis Nassau zich steeds meer

in de richting van de evangelische (protestantse) vorsten in Duitsland. Willem bevond zich echter al sinds zijn puberteit te midden van de pracht en praal van het roomse keizerlijk hof. Toen Filips van Spanje in 1555 zijn vader Karel V opvolgde als heer der Nederlanden, werd de Prins van Oranje lid van de Raad van State, en in augustus 1559 werd hij door Filips benoemd tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Daarom werd algemeen aangenomen dat Willem het katholieke geloof van zijn keizerlijke Habsburgse meesters zou steunen. En tijdens de eerste jaren in hun dienst leek hij inderdaad niet geneigd daarvan af te wijken.

Toen Karel V de soevereiniteit over de Nederlanden in 1555 overdroeg aan zijn zoon Filips, leunde de bejaarde Habsburgse keizer tijdens zijn afscheidsrede tot de grote vergadering in Brussel op de schouder van prins Willem, waarmee hij publiekelijk zijn vertrouwen in de jonge edelman demonstreerde. Op zijn beurt benoemde Filips II prins Willem in 1559 tot gouverneur-generaal of 'stadhouder' van de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht (en andere aangrenzende gebieden), met als opdracht de belangen van Habsburg in de Noordelijke Nederlanden te behartigen en er de 'rechten, hoogheid en heerschappij' van Filips in stand te houden.

Ondanks deze zorgvuldige voorbereiding op hoge ambten voldeed Willem van Oranje echter niet aan de verwachtingen van het huis Habsburg, dat hij een loyale dienaar en uitvoerder van hun bewind zou zijn. De zorg die was besteed aan zijn opleiding en het vertrouwen dat Karel V in hem had gesteld, verleenden juist emotionele intensiteit aan de latere confrontaties tussen Willem en Filips II. Filips was van mening dat Willem bevoorrecht was geweest door de ondersteuning van de Habsburgs. Toen de Prins van Oranje vervolgens een van hun prominentste en gevaarlijkste

politieke tegenstanders werd, en de zelfbenoemde verdediger van het protestantisme in de Nederlanden, waarvan de Habsburgs hadden gezworen dat te zullen uitroeien als 'vuige ketterij', beschouwde Filips dit dan ook als persoonlijk verraad.

Het prinsdom Orange was – en is – van betrekkelijk weinig belang in internationaal verband. Ook toen waren de belangrijkste troeven het schitterende Romeinse amfitheater en de triomfboog, die de stad domineerden. Desalniettemin was het Willems bezit van die Oranjetitel die hem uitzonderlijk geschikt maakten voor het leiderschap in de strijd van de Nederlanden tegen de Habsburgs. De Prinsen van Oranje waren soevereine vorsten en dus was Willem in theorie van gelijke rang als Filips II, de koning van Spanje. Willem zou altijd staande houden dat zijn prinselijke status hem onthief van de verplichting van getrouwheid aan Filips als heer der Nederlanden. De staatkundige theorie uit die tijd stelde dat degenen die onderworpen waren aan een regerend vorst zijn gezag niet mochten aanvechten tenzij zijn bewind neerkwam op tirannie. Een vorst van gelijke rang kon echter uiting geven aan zorgen zonder daarmee een bedreiging te vormen voor de bestaande hiërarchie of de soevereine rechten van de heerser. In dit opzicht nam Willem een unieke positie in tussen de gewestelijke bestuurders in de Nederlanden en was hij een voor de hand liggende keuze als woordvoerder die vrijelijk oppositionele geluiden kon laten horen tegen de manier waarop de politiek van de Habsburgs werd uitgevoerd door degenen die waren aangesteld om de Lage Landen ter plaatse te besturen.

Ondanks zijn theoretische politieke sleutelpositie vermeed Willem jarenlang iedere actie waarmee hij in aanvaring kon komen met Filips II. Het was klaarblijkelijk die politieke terughou-

dendheid die ertoe leidde dat Willem ‘le Taciturne’ werd genoemd, in het Nederlands ‘de Zwijger’. Deze benaming suggereerde een irritante neiging bij de prins om zijn werkelijke opvattingen verborgen te houden en een weerzin om een bepaalde kant te kiezen. Het bleek uiteindelijk een hardnekkige bijnaam die zeer slecht paste bij een man die in het dagelijks leven zowel privé als publiek bekendstond om zijn eloquentie en spraakzaamheid.

Na de dood van Willems eerste vrouw⁷ was zijn tweede huwelijk met Anna van Saksen in 1561 de eerste publieke uiting van zijn verlangen zich politiek en leerstellig te distantiëren van de Habsburgse zaak in de Nederlanden. Anna was een dochter van de overtuigd protestantse Maurits van Saksen, die in 1553 was gesneuveld in de strijd voor de protestantse zaak. Haar voogden waren twee van de voornaamste tegenstanders van de Habsburgs in Duitsland, keurvorst Augustus van Saksen en landgraaf Filips van Hessen (die jarenlang gevangen was gehouden door Karel V). Zoals beide kampen voorzien hadden (Filips II was gekant tegen de verbintenis), vormde het huwelijk van Willem en Anna een politiek brandpunt voor antikatholieke gevoelens in de Noordelijke Nederlanden, dat in het midden van de jaren zestig tot uitbarsting kwam.⁸

De directe aanleiding voor een confrontatie tussen Filips II en de adel in de Nederlanden vormde de reorganisatie van de bisdommen in de Lage Landen die in 1559 werd uitgevoerd en bedoeld was om het bestaande systeem van kerkelijk gezag te rationaliseren. Deze reorganisatie hield in dat de rechtstreekse verantwoordelijkheid voor de Kerk en (bovenal) voor kerkelijke inkomsten in handen kwam te liggen van de door Filips benoemde landvoogdes Margaretha van Parma en van Antoine Perrenot, een vooraan-

staand jurist uit Franche-Comté en invloedrijke raadgever van Filips II, die gemakshalve tot kardinaal was benoemd op verzoek van het Habsburgse bewind, en sindsdien de titel kardinaal Granvelle droeg. In 1562 vormde de Nederlandse adel een verbond dat uit was op de omverwerping van Granvelle (die het belangrijkste bisdom Mechelen had gekregen), vanwege zijn buitensporige fanatisme bij de vervolging van protestantse ketteren en zijn medeplichtigheid aan het verzwakken van de wereldlijke macht van de adel en het wegsluizen van hun kerkelijke inkomsten.

Onder leiding van Willem van Oranje weigerden de Nederlandse edelen vergaderingen van de Raad van State bij te wonen totdat Granvelle uit zijn ambt zou zijn gezet, waarmee ze het bestuur over de Nederlanden tot stilstand brachten. Geconfronteerd met wat neerkwam op een boycot door de voornaamste lokale grootheden in het bestuur van de Lage Landen, trok Filips in 1564 kardinaal Granvelle terug. Dit gebaar kwam echter te laat om een halt toe te roepen aan de aanzwellende golf van oppositie tegen de hardhandige manier waarop de Lage Landen werden bestuurd, met name waar dit ook een meedogenloze onderdrukking inhield van alle hervormde godsdienstige praktijken die verder ging dan alle maatregelen in Filips' Spaanse gebieden.

Met de hem kenmerkende voorzichtigheid onthield Willem zich aanvankelijk van een rechtstreekse aanval op het Spaanse gezag. Het was dan ook zijn broer, graaf Lodewijk van Nassau, die behoorde tot de leiders van een groep edelen die in april 1566 namens het Nederlandse volk een smeekschrift aanboden aan de landvoogdes, Margaretha van Parma. Margaretha reageerde hierop door Willem van Oranje (als stadhouder van de desbetreffende gebieden) aan het hoofd van een krijgsmacht naar Holland en

Utrecht te sturen om er het rooms-katholieke gezag volledig te herstellen. Op karakteristieke wijze sloot Willem in Schoonhoven echter een compromis met de Staten van Holland, waarbij werd overeengekomen dat de calvinisten – de radicale tak van het protestantisme – beperkte vrijheid zou krijgen om hun godsdienst openlijk te belijden. Deze positie zou hij meer dan vijftien jaar lang herhaaldelijk innemen tijdens zijn onderhandelingen met diverse gewesten, en dit lijkt erop te wijzen dat hij het opleggen van de exclusieve uitoefening van ofwel de rooms-katholieke ofwel de protestantse eredienst niet van groot belang achtte, waar hij van nature de voorkeur gaf aan ruimhartige tolerantie (al is het minder duidelijk of hij dit om strategische redenen deed of op grond van zijn eigen gematigde opvattingen). In 1566 gaf hij als zijn mening te kennen dat katholieken en protestanten ‘in principe in dezelfde waarheid geloofden, ook al gaven zij op heel verschillende manieren uiting aan dit geloof’, en dit was een visie die hij trouw zou blijven, hoewel hij niet in staat was zijn ondergeschikten te weerhouden van extremere visies op het verbieden van andere vormen van eredienst.⁹

De gehechtheid aan de leer en de ritens van de Kerk der hervorming was wijdverbreid in de Lage Landen en bleek bestendig, te beginnen bij Luthers verzet tegen de gevestigde Kerk in de jaren twintig van de zestiende eeuw. De Nederlandse Opstand begon serieus in het midden van de jaren zestig van die eeuw met een spontane golf van antikatholicisme in de vorm van de ‘Beeldenstorm’, die vervolgens werd aangemoedigd door calvinistische ‘hagenpredikers’, die hun gemeente opriepen de afgoderij van het rooms-katholicisme te vernietigen. Daarop deden zich binnen korte tijd verspreid over de Nederlanden tal van rellen en plunde-

ringen van kerken en kloosters voor. Het oproer werd met meedogenloze efficiëntie neergeslagen door een strijdmacht onder opperbevel van de hertog van Alva, die door Filips II vanuit Spanje was gestuurd en in 1568 arriveerde. Het calvinistische geloof, tot dan toe een getolereerde reeks alternatieve leerstellingen en gebruiken die de plaatselijke autoriteiten meestal gedoogden, werd nu ondergronds gedreven, en veel calvinistische geestelijken en met hen sympathiserende edelen ontvluchtten het land.

Tijdens deze eerste fase van het verzet in de Nederlanden probeerde Willem de Zwijger een wankel evenwicht te bewaren tussen de eisen die het Spaans-Habsburgse bewind stelde en de overtuigingen van de Lage Landen die hij als daartoe aangestelde stadhouder moest vertegenwoordigen. Hoewel hij loyaal was aan de Habsburgs die hem hadden grootgebracht, sympathiseerde hij met de bredere godsdienstige opvattingen in de Lage Landen en met de aspiraties van de Nederlanders om zichzelf te regeren, vrij van het opgelegde bewind en zijn buitenlandse bezettingsmacht. Toen Willem uiteindelijk door Filips te zeer onder druk werd gezet om zich aan diens gezag te onderwerpen en het land onder direct Spaans bestuur te plaatsen, legde hij zijn stadhouderschappen neer en trok hij zich terug naar zijn Duits-Nassause gebieden.

In 1568 werd Willem van Oranje echter in de strijd in de Lage Landen gezogen. Hij had gehoopt dat zijn vertrek naar Duitsland zou worden beschouwd als een teken van weloverwogen neutraliteit. Maar in plaats daarvan namen Alva's Spaanse troepen, als onderdeel van een reeks hardvochtige maatregelen om de Beeldenstorm te bestraffen, Willems Nederlandse bezittingen en zijn inkomsten in beslag. De graven van Egmond en Hoorne werden gearresteerd en zonder pardon geëxecuteerd, met nog meer dan

duizend ‘opstandelingen’. Zowel Egmond als Hoorne had deel uitgemaakt van het ‘Verbond van Edelen’ dat het ontslag van Granvelle had bewerkstelligd, maar in tegenstelling tot Willem waren zij niet naar het buitenland vertrokken toen de Spanjaarden hun greep op de Nederlanden versterkten. Ten slotte ontvoerde Alva ook Willems oudste zoon, Filips Willem genaamd, van de Universiteit van Leuven waaraan hij studeerde, en bracht hem feitelijk als gijzelaar naar Spanje. Ondanks verschillende pogingen van zijn vader om hem terug te krijgen, zou Filips Willem in Spanje blijven, om te worden opgevoed als een gehoorzame, rooms-katholieke dienaar van de Habsburgs. (Na het overlijden van Willem de Zwijger stelden de Nederlanders niet Filips Willem aan als hun nieuwe stadhouder, maar wendden zij zich tot diens jongere broer Maurits.) Te midden van deze provocaties stak Willem vanuit zijn Duitse thuisbasis de grens met de Nederlanden over, aan het hoofd van een legermacht die met financiële steun van een aantal Duitse burenen op de been was gebracht.

Willems huurlingen- en vrijwilligersleger vormde geen partij voor Alva en zijn Spaanse legermacht. In 1568 en opnieuw in 1570 verlieten Willems militaire invallen vanuit zijn Duitse gebieden desastreus (Nederlandse historici noemen deze ondernemingen ‘debacles’), niet in de laatste plaats omdat Willem niet in staat bleek de noodzakelijke financiële middelen te vergaren om zijn troepen te kunnen betalen bij zijn bondgenoten buiten de Nederlanden. Bovendien werd hij in toenemende mate gehinderd in zijn militaire operaties door dreigende desertie en mouterij. In beide gevallen werd hij teruggedreven door Alva, nadat hij er slechts in was geslaagd een aantal steden veilig te stellen in Holland en Zeeland, de twee noordwestelijke provincies aan de Nederlandse

kust, waardoor hij controle kreeg over het scheepvaartverkeer op de Noordzee (of over de 'Smalle Zee', zoals de Nederlanders hem noemden). De controle over Holland en Zeeland die hij had weten te verkrijgen, was echter van zeer groot belang voor Engeland, aangezien zijn beheersing van de kustlijn een protestantse bescherming bood tegen de Spaanse invasie waarvoor de Engelsen destijds continu bevreemd waren. Hoewel ze niet van zins was zich in een directe confrontatie met Spanje in de Nederlanden te laten betrekken, voorzag de Engelse koningin, Elisabeth I, de Nederlandse Opstand van Willem de Zwijger uit eigenbelang wel van een gestage stroom soldaten en indirecte financiële steun.

Een historisch keerpunt voor de zaak van Oranje – zij het geen militair succes – deed zich voor in 1572. Zoals zo vaak in de geschiedenis van de Nederlandse Opstand vloeiden de vorderingen van Willem van Oranje (die zich uiteindelijk ook in dit geval gewonnen moest geven en moest terugtrekken) evenzeer voort uit politieke gebeurtenissen buiten de Nederlanden als uit specifieke veldslagen en belegeringen in de Nederlandse gewesten zelf.¹⁰ In mei 1572 koos de strategisch belangrijke stad Bergen op de grens van Frankrijk en de Lage Landen de protestantse zijde. Ten tijde van zijn oorlogen tegen Frankrijk had Karel V Bergen zwaar versterkt als verdedigingsbolwerk aan de grens. De vrijwel onneembare muren werden nu verdedigd door graaf Lodewijk van Nassau en een groep aanhangers van de zaak van Oranje, met hulp van een contingent Franse hugenoten (in totaal ongeveer 1500 manschappen) en rond de duizend plaatselijke protestantse aanhangers. In de stad werd een onafhankelijke gewestelijke regering opgezet en werd de calvinistische eredienst gelegaliseerd (in strijd met het expliciete verbod van Filips II en de Inquisitie).

Het was bekend dat de Franse koning Karel IX, die voortdurend aarzelde tussen de katholieke en de protestantse zaak en zijn door burgeroorlog verscheurde land, een invasie van de Lage Landen overwoog ter ondersteuning van de hugenoten en met het politiek-strategische doel om de strijd met Spanje aan te gaan op het terrein van de Nederlanden. Hiervoor gewaarschuwd en geconfronteerd met de mogelijkheid van een algehele invasie over de Franse grens, trok Alva het leeuwendeel van zijn troepen terug uit het hart van de opstand in de noordelijke gewesten Holland en Zeeland, en bracht ze bijeen in Brabant bij Bergen, om de stad te belegeren. Dit was een slimme zet, ook al stelde het Holland en Zeeland in de gelegenheid hun voordelige positie in het noordwesten te consolideren.

Medio juni, kort voordat Alva Bergen volledig afsloot, zond graaf Lodewijk een boodschapper uit de stad om de Franse hugenoten aan te sporen hun belofte waar te maken en een massale invasie van de Nederlanden in gang te zetten uit naam van Karel IX. Op advies van zijn vooraanstaande, met de hugenoten sympathiserende legeraanvoerder admiraal Gaspard de Coligny, voldeed de Franse koning aan dit verzoek. Op 12 juli vertrok Lodewijks boodschapper, Jean de Hangest, heer van Genlis, uit Parijs met een legermacht van ongeveer zesduizend man. Vijf dagen later liep hij direct in een Spaanse hinderlaag bij Saint-Ghislain, tien kilometer ten zuiden van Bergen, en werd vrijwel heel zijn leger vernietigd, ofwel door vijandelijke troepen ofwel door plaatselijke boeren die de Fransen nog steeds als ervvijand beschouwden.¹¹

Karel IX, die het afslachten van troepen die op zijn uitdrukkelijk bevel naar Bergen waren gestuurd (en beslist in een hinderlaag waren gelokt door Spaansgezinde agenten in Parijs) als een poli-

tieke blamage beschouwde, probeerde zich snel te distantiëren van de steun door Coligny aan de Oranjegezinden. Op 12 augustus instrueerde hij zijn ambassadeur in de Nederlanden om zijn betrokkenheid te ontkennen:

De documenten die werden aangetroffen bij degenen die met Genlis werden gevangengenomen (...) [tonen aan dat] alles wat Genlis heeft uitgevoerd met mijn instemming is gedaan (...) Desalniettemin [zult u de hertog van Alva zeggen] dat dit leugens zijn, bedoeld om zijn wantrouwen jegens mij aan te wakkeren. Hij moet daar geen enkel geloof aan hechten (...) U zult hun ook van tijd tot tijd vertellen wat u weet over de aangelegenheden van de vijand, om hem te behagen en hem langzaam maar zeker te overtuigen van uw integriteit.¹²

In de ogen van de Franse katholieke factie, onder leiding van de hertog van Guise en gesteund door de moeder van Karel IX, Catharina de' Medici, was Gaspard de Coligny direct verantwoordelijk voor de Franse vernedering bij Bergen. Als aanstichter van de voortdurende pogingen de koning over te halen Spanje de oorlog te verklaren ten gunste van de hugenoten en de strijd aan te gaan met Alva's troepen in de Lage Landen, werd De Coligny een gehaat doelwit van de factie van De Guise. In augustus 1572 gaf koning Karel De Coligny eindelijk een koninklijke volmacht om de Nederlanden binnen te vallen. In de morgen van 22 augustus werd een door De Guise gesteunde moordaanslag op De Coligny gepleegd, die mislukte omdat een door Maurevel gelost musket-schot de admiraal slechts verwondde in zijn arm. De slachting in de Bartholomeusnacht, die begon in de nacht van 23 augustus, was een gevolg van deze mislukte moordaanslag. De pauselijke gezant

in Parijs berichtte zijn visie aan het Vaticaan: 'Als de admiraal door het schot was gedood, zou er niemand anders zijn omgebracht.'¹³ De openingszet in de slachtpartij was een tweede aanslag op het leven van De Coligny. Nadat ze er deze keer in geslaagd waren hem op zijn ziekbed dood te steken, gingen katholieke aanhangers van de partij van De Guise voort met het vermoorden van naar schatting tweeduizend inwoners van Parijs, onder wie de voornaamste leden van de hugenootse partij en een aantal vooraanstaande protestantse intellectuelen en publieke figuren. De slachting ging tot ver in oktober door in het Franse binnenland, en maakte voorgoed een einde aan de hoop op een grote hugenootse legermacht die de protestantse zaak in de Lage Landen te hulp zou komen.

Op 27 augustus viel Willem van Oranje vanuit Duitsland het hertogdom Brabant binnen met een legermacht van twintigduizend man, terwijl hij nog steeds hoopte op een samengaan met het beloofde Franse hugenootse leger onder aanvoering van De Coligny. Het nieuws over de moord op De Coligny en de daaropvolgende massaslachting van hugenoten bereikte hem pas in Mechelen. Het was een 'verpletterende slag', schreef Willem aan zijn broer, graaf Jan van Nassau, 'aangezien mijn enige hoop op Frankrijk was gevestigd'. Als de slachtpartij zich niet had voorgedaan, zo geloofde Willem, zouden de verenigde protestantse krachten erin geslaagd zijn Bergen te ontzetten en het psychologisch overwicht in de strijd hebben verkregen: 'We zouden de overhand op de hertog van Alva hebben gehad en we zouden hem naar ons believen voorwaarden hebben kunnen stellen.' Op 24 september, nadat hij er niet in geslaagd was Alva's greep op Bergen te breken, schreef Willem zijn broer dat hij besloten had zich terug te trekken in Holland of Zeeland, 'om daar af te wachten wat de Heer behaagt'. En-

kele weken later sprak hij somber over het vinden van zijn ‘sépulture’ (graf) in Holland.¹⁴ In feite consolideerde hij de positie van de opstandelingen daar en vestigde hij een redelijk veilige basis voor de Oranjetroepen; hij had echter gelijk in de constatering dat hij er nooit in zou slagen een vereniging tot stand te brengen van de noordwestelijke en de zuidoostelijke provincies in één protestantse staat onder leiding van hemzelf of van wie dan ook.

Zijn diepgewortelde pessimisme ten spijt, en hoewel de geschiedenis zijn eerste drie veldtochten als mislukte militaire operaties beschouwt, was dit het moment dat Willem de Zwijger binnen de Lage Landen begon te worden gezien als held en mogelijke redder van het vaderland. De krachtige en bestendige beeldvorming van Willem de Zwijger via brieven, pamfletten en toespraken als man van heldhaftige integriteit die onbaatzuchtig streed voor de vrijheid van het vaderland, was de verdienste van een groep vooraanstaande intellectuelen die deel uitmaakte van Willems directe omgeving. Hiertoe behoorden Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, die eerst als prinselijk secretaris en later als zijn gezant tijdens vertrouwelijke missies optrad, l’Oyseleur de Villiers, die in 1577 Willems hofprediker en naaste adviseur werd, en de hugenootse intellectuelen Hubert Languet en Philippe Duplessis-Mornay, die rond 1578 toetraden tot de hofhouding van de prins in Antwerpen.¹⁵

Op 19 juli 1572, midden in de strijd om Bergen in Brabant, werd in Dordrecht een politieke vergadering bijeengeroepen van vertegenwoordigers van de noordwestelijke provincies – Holland, Zeeland en Utrecht, de gebieden die grotendeels onder leiding van Willem van Oranje stonden, als protestantsgezinde opstandelingen tegen het Spaanse bewind. Willem was niet aanwezig

maar werd zeer welsprekend vertegenwoordigd door Marnix van Sint-Aldegonde. Marnix was een bekwaam politiek theoreticus, die in de loop van zijn lange carrière een reeks belangrijke verhandelingen met republikeinse sympathieën zou schrijven over de grenzen aan opgelegd bestuur. De toespraak die hij in Dordrecht hield, bevatte een weloverwogen beschouwing over het recht van de Nederlanders om in opstand te komen tegen een tiranniek bewind, en kan worden beschouwd als markering van de geboorte van de Republiek, als met redenen omklede verwerping van het door Habsburg opgelegde gezag.

Ten gunste van de prins boetseerde Marnix voor het nageslacht het beeld van Willem als verdediger van het recht van ieder individu op vrijheid van geweten en godsdienst. Volgens Marnix beloofde Willem de Staten van Holland, 'het land te beschermen en te behoeden voor vreemde tirannen en onderdrukkers'. Als de Staten van Holland hem als hun stadhouder zouden erkennen, zou hij de Nederlanden uit de politieke ondergeschiktheid leiden en hun de historische 'rechten en privileges' van de gewesten teruggeven, alsmede vrijheid van godsdienst verzekeren – 'de vrije uitoefening van het geloof zou zowel aan papisten als aan protestanten moeten worden toegestaan, zonder enige verhindering of belemmering'. Als toonbeeld van politieke propaganda had Willems toespraak in Dordrecht een blijvend effect. Alle verhandelingen die sindsdien zijn verschenen over Willem de Zwijger als heldhaftige verdediger van de vrijheid tegen de tirannie zijn erdoor gekleurd.¹⁶

Willems imago van 'christenstrijder', die voor politieke vrijheid en vrijheid van godsdienst ten behoeve van zijn onderdrukte volk vocht, werd nog eens scherper getekend door het gedrag

van de hertog van Alva en zijn troepen toen Bergen zich medio september 1572 overgaf. Toen de opstand in Brabant verliep, gaf Mechelen (dat Willem gesteund had) zich zonder slag of stoot over aan Alva. Om de overgave van andere Oranjegezinde steden aan te moedigen, stond Alva zijn mannen desondanks toe de stad te plunderen. Op 14 november deed hij dat ook in Zutphen, waar honderden inwoners werden afgeslacht. Ten slotte gaf Alva op 2 december 1572 bevel om alle mannen, vrouwen en kinderen in Naarden om te brengen, aangezien hij popelde om voordat de winter inviel een algehele capitulatie in de regio tot stand te brengen.

In de woorden van een geschiedschrijver van deze periode: 'De slachting in Naarden, waarbij bijna de hele bevolking omkwam en slechts een handvol mensen in het donker door de sneeuw wist te ontkomen, had een sensationeel effect op de publieke verbeelding in de Lage Landen en werd een synoniem voor gruweldaden en wreedheid.'¹⁷ De meedogenloze en rechtlijnige manier waarop de hertog van Alva het Spaanse gezag en het katholieke geloof aan de Nederlanders oplegde, was in tegenspraak met elk idee van inspraak en overleg van een regering met de instemming en in het belang van de inwoners van het land.

VERWERPING VAN HET SPAANSE BEWIND

Indien Filips II had besloten de volledige, overweldigende macht van het Spaanse militaire apparaat aan te wenden voor de strijd in de Lage Landen, had de Nederlandse Opstand hoogstwaarschijnlijk kunnen worden verpletterd. Maar de Spaanse koning kamp- te met andere, even urgente problemen, en andere zaken eisten

zowel zijn strijdkrachten als zijn financiële middelen evenzeer op. Gebukt onder de dubbele last van de kosten van de strijd tegen de opstandelingen in de Lage Landen en de oorlog tegen de ontzagwekkende marine van de Turkse Ottomanen in de Middellandse Zee, werd het steeds lastiger voor Filips om bij bankiers buiten Spanje de nodige kredieten los te krijgen om zijn troepen te kunnen betalen. In 1573 riep hij Alva terug uit de Lage Landen en verving hem door een nieuwe landvoogd, die werd aangemoedigd een vredesregeling tot stand te brengen. Tot de voorwaarden die de opstandelingen onder aansporing van prins Willem stelden, behoorde echter de aanvaarding van een getemperde monarchie, waarin de Staten-Generaal en de Staten van elk gewest zeggenschap hadden in het bestuur, evenals een heldere verklaring omtrent het recht op vrije godsdienstoefening. Geen van beide voorwaarden was aanvaardbaar voor Spanje, en de hoop op vrede vervloog.

Inmiddels kon Filips noch zijn militaire operaties in de Nederlanden financieren, noch zijn troepen ontbinden zonder ze te betalen. In de herfst van 1575 was hij niet langer in staat zijn oplopende schulden aan zijn bankiers in Genua af te lossen en zag hij zich gedwongen rentebetalingen te staken, waarmee hij in feite een faillissement aanvroeg. De koninklijke financiën in de Nederlanden raakten volledig verlamd. Filips' landvoogd schreef vanuit de Lage Landen:

*Ik kan geen rode cent vinden. Ook zie ik niet hoe de koning geld hiernaartoe zou kunnen sturen, zelfs als hij het in overvloed zou bezitten. Tenzij er een wonder gebeurt, zal heel dit militaire apparaat volledig instorten.*¹⁸

In november ging een grote groep muitende Spaanse soldaten – werkloos, niet gevoed en onbetaald – zich te buiten aan een aanval op Antwerpen. De Prins van Oranje en zijn propagandamachine maakten ten volle gebruik van de gevoelens van afschuw die de daaropvolgende slachting, plunderingen en verkrachtingen in het grootste commerciële en financiële centrum van Europa teweegbrachten. De ‘Spaanse furie’ – een enorme gruweldaad die lang in herinnering bleef – bevestigde het beeld van Filips’ bewind als dat van een tiran en legitimeerde een gewapende opstand tegen hem voor velen die hem anders wellicht trouw waren gebleven als hun gezalfde vorst.

Slechts gedurende een korte periode na de aankomst van Alva in de Lage Landen in 1568, toen hij erin slaagde substantiële maar hoogst impopulaire belastingen te heffen bij de Nederlanders om de Spaanse militaire operaties te bekostigen, kon Filips over voldoende middelen beschikken om militaire successen te behalen in een van zijn oorlogen. Dankzij Alva’s Nederlandse belastingheffing was de koning van Spanje in 1571 in staat een enorme vloot naar het oostelijke deel van de Middellandse Zee te sturen en een verpletterende nederlaag toe te brengen aan de Ottomaanse marine in de Slag bij Lepanto. Desondanks maakten de Turken hun verliezen op zee wonderbaarlijk snel goed en dwongen zij Filips in 1572 om een nog groter deel van zijn middelen in te zetten. Daarmee bewogen zij hem ook Alva onder druk te zetten om nog meer belastinginkomsten te genereren voor zijn Nederlandse campagne, waardoor het Spaanse regime nog minder populair werd in de Nederlanden.¹⁹ De aankomst in 1579 van de gelauwerde militaire aanvoerder Alessandro Farnese, hertog van Parma, als Filips’ nieuwste landvoogd in de Lage Landen, vergrootte de schaal

waarop strijd werd geleverd en deed de ellende van gewone Nederlanders toenemen, maar bracht niet de verlangde overwinning voor Spanje. Terwijl Parma systematisch de controle over belangrijke steden in het zuiden, zoals Maastricht, terug veroverde, consolideerden de noordelijke gewesten hun verbond en bevestigden zij hun loyaliteit met Willem de Zwijger.

Maar ondanks sterke steun in Holland en Zeeland en stevige oppositie tegen het Spaanse bewind in Brabant, en hoewel beide groepen de prins als leider beschouwden in de strijd tegen Filips II, slaagde Willem er niet in ze tot een duurzame eenheid te smeden. In 1577 verplaatste hij zijn hoofdkwartier naar Antwerpen, waar hij plaatselijke bestuurders naarstig paaide in een poging het verzet van de Brabanders te consolideren, maar desalniettemin lukte het hem niet een akkoord tussen de beide opstandige partijen te bereiken om gezamenlijk een einde te maken aan het Spaanse bestuur over de Nederlanden. Tegen 1580 had een oorlogsmoeë prins Willem inmiddels het grootste deel van zijn persoonlijke vermogen en dat van zijn familie uitgeput bij het financieren van de opstand, en hij was ervan overtuigd geraakt dat alleen door het uitnodigen van een buitenlands vorst die aanvaardbaar was voor de bevolking van de Nederlanden, een stabiele oplossing van het conflict kon worden bewerkstelligd.

Willem spoorde nu beide groepen opstandelingen aan om de soevereiniteit over de Nederlanden aan te bieden aan de hertog van Anjou, de jongere broer van de Franse koning Hendrik III, die (nadat hij eerder had gearzeld en getreuzeld rond zijn betrokkenheid) er ten slotte mee instemde in naam heerser van de Lage Landen te worden. In januari 1581 werd Anjous akte van aanvaarding openbaar gemaakt, waarin hij onder ede verklaarde de voorrech-

ten die de bevolking van de Lage Landen had vastgelegd te zullen eerbiedigen. In ruil was hij uitgeroepen tot ‘vorst en heer der Nederlanden’. Zes maanden later wist Willem een consensus te bereiken tussen een aanzienlijk aantal gewesten (vrij losjes verenigd onder de titel Staten-Generaal) over een document dat Filips II en zijn Spaanse erfgenamen voor altijd uitsloot, de zogenoemde ‘Acte van Verlatinghe’.

Anjou arriveerde echter pas in februari 1582 in de Nederlanden. Willem had een leidende rol bij de warme ontvangst die de hertog werd bereid. Oranje bewees de nieuwe heerser als eerste hulde door voor hem te knielen toen de hertog op 10 februari voet aan wal zette in Vlissingen. Willem was ook prominent aanwezig toen Anjou negen dagen later in Antwerpen werd geïnstalleerd als hertog van Brabant. Nadat de hertog de voorgeschreven eed had afgelegd, legde Willem de hermelijnen mantel om zijn schouders en verklaarde daarbij: ‘Mijn Heer, deze mantel moet stevig worden bevestigd, opdat niemand deze van Uwe Hoogheid af kan trekken.’ Vervolgens reed Anjou door de rijkversierde straten met Oranje aan zijn linkerhand. Langs de route waren triomfbogen en praalwagens opgesteld, die de rol moesten uitbeelden die Anjou hopelijk zou spelen als verdediger van het land tegen tirannie en als hersteller van vrede en welvaart. Op aandrang van Willem waren kosten noch moeite gespaard om de ‘Blijde Incomste’ van Anjou te vieren.²⁰

Tot Willems diepe teleurstelling droeg de komst van Anjou weinig bij aan de totstandbrenging van een effectiever verzet tegen de Spaanse strijdkrachten, maar werd de kloof tussen katholieken en protestanten er integendeel nog door vergroot. Anjous eigen rooms-katholieke geloof en het feit dat hij hamerde op de

publieke uitoefening van het katholicisme droegen bij aan een wijdverbreid wantrouwen omtrent zijn intenties, net als het feit dat de hertog uiteindelijk niet het verwachte grote leger en de gewenste financiële steun had meegebracht. Op 18 maart had een mislukte aanslag op het leven van Willem van Oranje gewelddadige represailles tegen de aanhangers van Anjou tot gevolg, omdat velen geloofden dat zij hadden samengespannen om de prins te doden.

Toen hij weer aan de beterende hand was, zette Willem zich onverdrot en nog nadrukkelijker in voor versteviging van Anjous greep op de regering van de Lage Landen. Op persoonlijk aandringen van de Prins van Oranje ging de officiële installatie van Anjou door. Als de aanslag van 1582 ten doel had het Frans-Nederlandse verbond te verhinderen, slaagde hij hier niet in, zoals die er ook niet in was geslaagd een einde te maken aan Willems leven. Het is niet eenvoudig te begrijpen waarom Willem op dat moment bleef hameren op de aan Anjou opgedragen soevereiniteit. Volgens zijn broer, graaf Jan van Nassau, geloofde Willem dat hij daarmee een politieke confrontatie tussen Frankrijk en Spanje kon bewerkstelligen, waardoor de Spaanse troepen en wellicht ook Parma zouden worden afgehouden van verdere vorderingen in de Lage Landen. Maar hoezeer dit ook in strategisch opzicht wenselijk was, bleek Willems hardnekkige verdediging van Anjou steeds minder populair.

Ondertussen nam ook bij Anjou zelf de frustratie toe bij het wachten op de vereiste formele instemming van de Nederlandse bevolking. Ten slotte nam hij het heft in eigen handen. Toen in januari 1583 militaire versterkingen onder Frans bevel arriveerden, besloot hij door middel van een militaire staatsgreep de

reële macht in Brabant en Vlaanderen te grijpen. Hoewel Duplessis-Mornay Willem had gewaarschuwd dat Anjou verraderlijke plannen beraamde om Willems zorgvuldige plannen voor de machtsovername te doorkruisen, sloeg hij daar geen acht op. Anjou reed Antwerpen binnen aan het hoofd van zijn troepen, onder de kreet ‘*Ville gagnée, vive la messe, tue, tue*’ (‘De stad is veroverd, leve de mis, sla dood, sla dood!’) Hij had verwacht dat dit machtsvertoon hem in staat zou stellen de stad zonder enige weerstand in te nemen. Maar tot zijn ontzetting versperden gewapende stedelingen de doorgang en werden meer dan duizend Franse militairen (onder wie een groot aantal vooraanstaande edellieden) gedood tijdens hun vlucht; ook ongeveer honderd inwoners van Antwerpen kwamen om het leven. Na deze ‘Franse Furie’ – die zich wat zijn weloverwogen hardvochtigheid betrof kon meten met alles wat Alva of Parma in naam van het Spaanse bewind had uitgevoerd – was Anjou een evenzeer verachte en gewantrouwde figuur in de Nederlanden als voorheen Filips II.

Oranje nam geen deel aan de verdediging en was in feite medeplichtig aan de aanval van Anjou. Zijn vierde huwelijk, dat hij op 12 april 1583 sloot met Louise de Coligny, maakte hem nog minder populair. Hoewel zij een dochter was van de grote hugenotenleider die aan het begin van de beruchte Bartholomeusnacht vermoord werd, was zij een geboren Française, en deze verbintenis leek Willems blinde vastberadenheid te bevestigen om duurzame allianties te smeden tussen Frankrijk en de Lage Landen. Eind juli 1583 trok Willem zich onder toenemende druk terug in Holland, en vestigde zich in Delft. Terwijl het vertrouwen in zijn politiek van steun voor de hertog van Anjou afbrokkelde, namen de loyale propagandisten van de prins, Marnix en Duplessis-Mornay, stille-

tjes hun ontslag en keerden terug naar huis (Languet was enkele jaren tevoren overleden). Anjou, geslagen en ontmoedigd door het fiasco van zijn tweede intocht in Antwerpen, was intussen teruggekeerd naar Frankrijk. Het bevel over zijn troepen had hij overgedragen aan zijn Franse generaal Biron. In juni 1584, toen de onderhandelingen ter vaststelling van het precieze karakter van Anjous soevereiniteit over de Nederlanden zich nog steeds voortsleepten, kwam het bericht dat hij was overleden.

Zonder enig zicht op een alternatieve kandidaat werd Willem nu overgehaald om opnieuw in overleg te treden met de noordelijke gewesten over zijn eigen benoeming tot 'graaf van Holland en Zeeland', een idee dat in 1581 voor het eerst was geopperd en dat zijn inmiddels achterhaalde positie van onbenoemde stadhouder zou hebben gereguleerd. Onderhandelingen over de kleine lettertjes van een dergelijke regeling waren nog aan de gang toen Willem de Zwijger op 10 juli 1584 ten prooi viel aan een moordenaar in zijn Delftse verblijfplaats.

GEZOCHT: DOOD OF LEVEND

Een opvallend kenmerk van het leiderschap van Willem van Oranje tijdens de Nederlandse Opstand is de invloed die door beide zijden gepubliceerde pamfletten hadden op de loop der gebeurtenissen. Een gestage stroom hartstochtelijke pleidooien voor de zaak van een van beide partijen werd door Europese drukkerijen uitgebracht en circuleerde door heel Europa. Verschillende exemplaren zijn bewaard gebleven in drie of meer talen (doorgaans Nederlands, Frans en Engels), waarmee ze de breedst mogelijke ver-

spreiding van de daarin ontvouwde denkbeelden garandeerden.

Het is tegen deze achtergrond van een propagandaoorlog, waarin – anders dan in de strijd op het slagveld – de zaak van de protestanten met gemak aan de winnende hand was, dat Filips II in 1580 een proclamatie uitvaardigde waarin hij alle goede katholieken en iedereen die trouw was gebleven aan de soevereiniteit van Spanje aanmoedigde elke gelegenheid te benutten om Willem van Oranje uit de weg te ruimen. Een succesvolle moordenaar beloofde hij daarbij een beloning van vijftienduizend gouden kronen, tezamen met land en adellijke titels. Net als de fatwa's die voordien en naderhand zijn uitgevaardigd, was deze 'ban', die in tal van vertalingen door heel Europa verspreid raakte, in strategisch opzicht contraproductief. De onmiddellijke reactie was de publicatie van Willems 'Apologie' – een boeiend geschreven verhandeling waarin de politieke denkbeelden van Marnix, Duplessis-Mornay en Languet gewicht en aanzien verleenden aan een openlijke verwerping van Spanje en het door Spanje opgelegde bewind.

Het lijkt geen twijfel dat Willem de Zwijger in deze pamflettenoorlog als winnaar uit de bus kwam. Het beeld dat van hem gecreëerd werd, door middel van documenten waarin hij in de eerste persoon sprak (waarschijnlijk via schrijvers als Marnix, Villiers, Languet en Duplessis-Mornay) en door anderen die namens hem het woord voerden, was inderdaad zo succesvol dat het lastig is te bedenken dat Willem van Oranje ten tijde van zijn overlijden niet voor iedereen in zijn omgeving leek op de irenische, tolerante en door en door redelijke man die in de pamfletten geschetst werd. Evenmin zag het er zo rooskleurig als in het voorgaande decennium uit voor de protestantse zaak die hij voorstond, en waarin hij

nog steeds krachtig gesteund werd door koningin Elisabeth I van Engeland en haar voornaamste ministers, Leicester en Walsingham.

Integendeel, in de tijd rond de moord op Willem leken velen bereid om hoe dan ook een vredesregeling te treffen. Er verschenen voor het eerst pamfletten waarin zelfs overtuigde protestanten aandroegen op een verzoening met Filips II. Zijn overmoed in het openbaar ten spijt, gaf Willem zelf in januari 1584 in een particulier schrijven aan lord Walsingham, die hem door dik en dun bleef steunen, toe dat zijn land zich in een beroerde toestand bevond:

Ik kan u verzekeren dat dit staatslichaam zieker is dan het aan de buitenkant lijkt, en dat het kwaad zozeer is doorgedrongen dat de meest vitale organen al lang niet meer functioneren. Ik vraag u mij te verontschuldigen voor het feit dat ik mij zo vaak heb gedragen als de zieken die zich schamen om anderen over hun klachten te vertellen en deze zelfs zo veel mogelijk trachten te verbergen voor hun doctoren.²¹

Tegen het jaar 1584 had niet alleen Filips II maar bijna elke andere groepering die in de strijd in de Lage Landen verwickeld was, kunnen samenspannen om Willem de Zwijger te doden en daarmee een einde te maken aan de politieke impasse. Een voorstel hem de titel van graaf van Holland en Zeeland te verlenen terwijl Anjou nog leefde, zou van hem een barrière hebben gemaakt tussen de noordelijke opstandelingen en hun nieuwe vorst, van wie zij niet geloofden dat hij hen zou regeren zoals zij dat wilden. Zelfs zonder de graventitel was de positie van Willem merkwaardig, aangezien hij sinds de aanstelling van Anjou als heerser, stadhouder bleef

van de twee gewesten hoewel hij niet daadwerkelijk benoemd (of formeel bevestigd in deze functie) was door Anjou. Ook na het overlijden van Anjou bleef zijn positie in staatsrechtelijk opzicht ongemakkelijk. Hij werd door de Staten van Holland aanvaard en erkend als gewestelijk heerser, maar zonder een duidelijke aanstelling, en zij bleven hem politiek leiderschap of 'hoge autoriteit' toekennen.²² Na het aannemen van de Acte van Verlatinghe werd Willem aangeduid als 'soeverein en eminent hoofd' in Filips' plaats, maar daarbij werd duidelijk gesteld dat 'soeverein' hier betekende: 'bekleed met het hoge gezag en bestuur' van de staat. Net als Yasser Arafat ooit de geliefde voorman van een opstand of *intifada*, was Willem de Zwijger door zijn ingewikkelde politieke functie ten slotte hinderlijk aanwezig.

De aanslag op Willem van Oranje in het Prinsenhof te Delft op 10 juli 1584 door de Franse katholiek Balthasar Gerards had enorme politieke consequenties. Willems bondgenoot koningin Elizabeth I verbood zelfs direct het dragen van pistolen in de buurt van het koninklijk paleis. Maar zoals de auteur briljant verwoordt, echode het schot nog eeuwenlang. De aanslag op Oranje werd een keerpunt in de geschiedenis. De vrees bij andere staatshoofden en politici voor een verborgen vuurwapen leeft tot op de dag van vandaag. Er zijn honderden politieke slachtoffers in de historie, waaronder Abraham Lincoln, Yatzhik Rabin en Pim Fortuyn. Wat dat betreft begon de moderne geschiedenis op 10 juli 1584...

Lisa Jardine is hoogleraar aan de Queen Mary Universiteit van Londen. Ze schreef biografieën over o.a. Erasmus en publiceerde in 2008 het boek *Gedeelde weelde*. In het jaar 2010 hield ze ook de Huizingalezing in Leiden. Jardine spreekt zeven talen, waaronder Nederlands.

‘Krachtig en geweldig verteld... Jardine’s boek is populaire geschiedenis op zijn best – vlot, duidelijk, gedetailleerd en bijzonder onderhoudend’

Newsday

www.omniboek.nl

NUR 580

ISBN 978 94 0190 383 7

9 789401 903837

iKEERPUNTEN
n de geschiedenis